

EESTIS ELAVATE EESTI JA VENE KEELT KÕNELEVATE INIMESTE RELIGIOOSSUSE VÕRDLUS

Kaido Soom

Abstrakt

Eesti ühiskond on kahekultuuriline ja kaks suurimat rahvust siinses ühiskonnas on eestlased ja venelased. Artikkel otsib rahvaloenduse ning küsitluse „Elust, usust ja usuelust“ tulemusi analüüsides vastust küsimusele, milline on Eestis elavate eesti keelt kõnelevate inimeste religioossus võrreldes vene keelt kõnelevate inimeste religioossusega. Artiklis leitakse, et eesti ja vene keelt kõnelevad inimesed erinevad tugevalt institutsionaalsesse kirikusse kuulumise alusel. Siin mängib suurt rolli õigeusu kirik kui venekeelse rahvuse kultuuriline sidustaja. Muus on aga kahe rahvusgrupi suhtumine nii kristluse õpetustesse, kristluse praktiseerimisse kui ka uude vaimsusesse küllaltki sarnane. Ei saa öelda, et eesti keelt kõnelevad inimesed oleksid mittereligioossed ja vene keelt kõnelevad inimesed religioossed. Mõlemal rahvusgrupil on oma religioossus ühes oma rõhuasetustega.

Märksõnad

Religioossus, kirik, uus vaimsus

Eesti elanike religioossuse teema on ühiskonnas oluline. Nii näiteks küsis Eesti Päevalehe artiklis Ave Tampere „Kas Eesti on kõige vähem usklik riik maailmas?“ (Tampere 2014). Vaadates Tampere artikli kommentaaride hulka, torkab silma, et tegu on aktuaalse teemaga. Ka kirikutes arutatakse teema üle, kuivõrd religioossed on eesti elanikud. Küllalt tihti on oletatud, et religioossus sõltub palju ka elaniku rahvusest. Vahel

on kuulda väidet, et eestlased on vähem religioossed ja vene keelt kõnelevad inimesed on religioossemad. Tegu on arvamusega, mis väärrib analüüsi. Hoolimata sellistest oletustest on teemavaldkonda küllaltki vähe analüüsitud. Kõige mahukam analüüs on Raigo Liimanil (Liiman 2001), kelle uurimuse andmestik on kogutud aastal 1998. Sellest ajast on möödunud 20 aastat ja nüüd on taas põhjust analüüsida religioossuse arengujooni Eesti ühiskonnas, lähtudes rahvuslikust perspektiivist.

Ühiskonnas kõneldakse küll integratsioonist, kuid küsimus on, mil määral toimub see religiooni valdkonnas. Eestis juurutatavat integratsioonimudelit analüüsides leiab Iiris Pettai, et ühelt poolt eeldatakse, et muulased õpivad ära eesti keele ja suudavad eestlastega võrdväärselt osaleda kohalikus kultuuri- ja poliitikaelus. Teisalt eeldab integratsioon Pettai hinnangul seda, et muulased säilitavad rahvusliku eripära ja keele (Pettai 2002: 218). Religioon on põimunud kultuuriväärtuste ja -tavadega, nii et selle kaudu säilitavad ja taastavad sisserändajad oma kultuuri paljusid aspekte enda ja oma laste jaoks. Kollektiivsed mälestused ja sümboolse tähendusega rituaalid on olulised kultuuriväärtuste, normide ja tavade säilitamiseks ja edasiandmiseks. Ameerika Ühendriikide kogemus osutab, et sisserändajate puhul asendas usuline identiteet tihti etnilise identiteedi ja usuline identiteet muutus uues riigis kohanemise protsessi käigus olulisemaks kui kodumaal. Ka pakkusid religioossed institutsioonid sisserännanutele sobivaid kooskäimiskohti (Ebaugh 2003: 232–233). Samuti võib Ameerika Ühendriikides märgata seda, et sisserännanute teine põlvkond pole enam nii huvitatud etnilises koguduses osalemisest (Ebaugh 2003: 235). See tähendab etnilise koguduse rolli olulisuse kahanemist ja religioosse koguduse rolli kasvu. Kuna Eesti puhul on tegu sisserännanute teise ja sageli ka kolmanda põlvkonnaga, võib oletada, et siin on venekeelse elanikkonna puhul vähenenud nende oma usu mõju ja seda Eesti ühiskonda integreerumise tõttu. Käesolev artikkel püüab välja selgitada, kas see oletus peab paika või mitte.

Aastal 2014 läbiviidud uuring „Mina. Maailm. Meedia“ (Vihalemm, P. *et al.* 2017) näitab, et rahvus moodustab Eesti inimeste kollektiivse identiteedi empiirilises struktuuris eraldi kategooria ja rahvuslik identiteet on olemuslikult eristav. Etnilise eristumise ja hingelise solidaarsuse orientatsioon on selle uuringu põhjal rohkem levinud just Eesti venekeelse vähemuse seas ning seda nähtust võib pidada ka rahvakeelse mõiste „vene hing“

avaldamiseks. See orientatsioon on tugevasti seotud religioossusega (Kalmus, Vihalemm 2017: 122–130). Religioon tähendab seega midagi rohke- mat kui vaid uskumusi, see tähendab inimese identiteeti, ning inimeste identiteedi mõistmiseks on oluline uurida nende religioossust. Uuring „Mina. Maailm. Meedia“ näitab, et niihästi enamus- kui vähemusrühma rahvuslik identiteet ei rajane mitte poliitilistel, vaid kultuurilis-religioos- setel sümbolitel, väärtustel ja praktikatel. Eesti venekeelses elanikkonnas on reaktsioonina ühiskonna nende jaoks negatiivsetele arengusuunda- dele välja kujunenud tugev etnokultuuriline, religioossete juurtega väärtustel põhinev etnilise eristumise ja hingelise solidaarsuse orientatsioon (Kalmus, Vihalemm 2017: 134). Sellele aitab kaasa Vene Õigeusu Kiriku traditsioonide rõhutamine. Näiteks patriarh Kirill ja Vene Õigeusu Kirik soovivad võtta endale moraalse autoriteedi ning vene ühiskonna ja riik- like organite ühenduslüli rolli (Jarzyńska 2014: 89). See roll toimib tra- ditsioonilisi ja konservatiivseid väärtusi järgides, mis aitab etniliselt eris- tuda muust Eesti ühiskonnast. Selline uurimuse tulemus annab põhjuse arvata, et venekeelne elanikkond on enamuse moodustavast eestikeelsest elanikkonnast religioossem.

Kahtlemata mõjutab Eestis elavaid eestlasi peamiselt luterlik kul- tuurikontekst ja vene rahvusest inimesi peamiselt õigeusu kultuurikon- tekst. Samas on mõlemal rahvusel selja taga Nõukogude Liidu aeg oma ateistliku propagandaga. Lisaks mõjutab kõiki Eestis elavaid rahvusi veel tänapäevane sekulariseerumine. Teisalt on vene keelt kõnelevate inimeste puhul tegu siiski võõras kultuurikontekstis elava vähemusrhivusega, kel- lele usk võib olla üks rahvusliku identiteedi alustalasid. Seega ei saa Ees- tis elavate rahvuste religioossuse küsimusele läheneda lihtsustatult, vaid seda tuleb analüüsida teemavaldkonniti, käsitledes nii traditsioonilist kristlikku usku, traditsioonilist kristlikku religioosset praktikat kui ka uut vaimsust. Võib oletada, et teatud küsimustes on eesti keelt kõnelevad ja vene keelt kõnelevad inimesed küllaltki sarnastel ja teatud küsimustes erinevatel seisukohtadel. Samuti võib uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ tulemuste põhjal oletada, et religioon mängib venelaste identiteedis olu- lisemat rolli kui eestlaste puhul. Käesoleva artikli ülesanne on analüüsida uusimate küsitluste põhjal, kuidas sõltub Eesti elaniku usk tema rahvu- sest. Selleks analüüsin nii traditsioonilist kristlikku usku, traditsioonilist kristlikku religioosset praktikat kui ka uut vaimsust.

SEOTUS INSTITUTSIONAALSE KRISTLUSEGA RAHVUSLIKUST PERSPEKTIIVIST LÄHTUDES

On olemas mitu andmebaasi, mille põhjal võib hinnata Eestis elavate rahvuste usklikkust, usulist maailmapilti ja seotust religioossete liikumistega. Rahvaloendus näitab seda, kuivõrd peavad eri rahvuste esindajad omaks mõnd usku.

Kui vaadata rahvuslikku koosseisu, siis aastal 2011 loendatud 1 294 455-st Eesti elanikust oli eestlasi 902 547 (70%), teisele kohale jäid vene rahvusest elanikud, keda oli 326 235 (25%). Ülejäänud rahvuste esindajaid oli 5% elanikkonnast. Lisaks eestlastele ja venelastele olid olulisel kohal veel ukrainlased, keda oli 22 573 (2% elanikkonnast), ja valgevenelased, keda oli 12 579 (1% elanikkonnast) (Rahvaloenduse andmebaas).

Rahvaloenduses küsiti vastanutelt, kas nad peavad omaks mõnd usku. Jaatava vastuse korral paluti see usk ära märkida. Vastanud 1 094 564 täiskasvanud elanikust pidas mõnd usku omaks 320 872 (29% rahvastikust), kusjuures suuremalt oli esindatud kaks usulist liikumist: õigeusk 176 773 (16% rahvastikust) ja luterlus (10% rahvastikust) (Rahvaloenduse andmebaas).

Vaadates usulist pilti rahvuslikust vaatenurgast lähtudes, selgub, et 750 587 eestlasest peab mõnd usku omaks 146 133 (19% eestlastest) ja 282 965-st vene rahvusest loendatust pidas mõnd usku omaks 142 971 (51% venelastest). Seejuures usku omaks pidavatest eestlastest olid 72% luterlased ja usku omaks pidavatest venelastest olid 94% õigeusklikud (Rahvaloenduse andmebaas).

Seega võib rahvaloenduse põhjal tõdeda, et eestlased peavad mõnd usku omaks olulisel määral vähem kui vene rahvusest inimesed. Samuti, kui eestlased end usuliselt määratlevad, siis pigem luterlastena ja venelased pigem õigeusklikena.

Kuid usulise enesemääratlemise kõrval on väga oluline ka see, miline on selle usu roll inimese elus, mil määral usk mõjutab tema maailmapilti ja ellusuhtumist. Selles valdkonnas aitab küsimustele vastata Eesti Kirikute Nõukogu tellimusel uuringufirma Saar Poll läbi viidud küsitlus „Elust, usust ja usuelust“. See uurimus aitab analüüsida usu sisu detailides. Uurimus viiakse läbi igal aastal ja 2010. aasta tulemusi on

rahvuslikust perspektiivist lähtudes analüüsinud Ringo Ringvee (2014) ühes oma artiklis. Nüüd on saadaval värskem, 2015. aasta uurimuse tulemused (Elust, usust ja usuelust 2015), mida kasutan käesolevas artiklis Eestis elavate eri rahvaste usulise maailmapildi analüüsimisel.

Selle uuringu valimiks oli 1002 vastanut. Siinse artikli kirjutamise peaprobleem on see, et vastanute rahvuse puhul oli kaks määratlust, kas eestlane või mitte-eestlane (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus D 3). Küsitlusest ei selgu, mis rahvusest on need mitte-eestlased. Kui vaadata küsitluse läbiviimise keelt, siis end eestlastena määratlenutel oli see 100% eesti keel ja end mitte-eestlastena määratlenutel oli see 96% vene keel (4% eesti keel). Eestlastest kasutas kodus peamise keelena eesti keelt 99% ja mitte-eestlastest kasutas peamise koduse keelena 96% muud keelt kui eesti keelt (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimused D 3 ja D 4). Seega võib tulemuste põhjal väita, et valdav enamik mitte-eestlastest oli vene rahvusest. Ka rahvaloenduse tulemus kinnitab, et eesti rahvusest inimeste järel on teisel kohal vene rahvusest inimesed ning seejärel ukrainlased ja valgevenelased (Rahvaloenduse andmebaas), mis lubab oletada, et ka nemad võivad vastata vene keeles. Religioosselt kuuluvad need rahvused suures osas õigeusu kiriku mõjusfääri nagu vene rahvusest inimesedki. Seega võib siinse artikli peaülesande täitmisel olla abi küsitlusele vastamise keelest lähtumisel. Nii võrdlen järgnevalt eesti ja vene keelt kõnelevate inimeste religioossust „Elust, usust ja usuelust“ uuringu tulemusi analüüsides.

Teine probleem on seotud valimi väiksusega: 1002 vastanust vastas eesti keeles 690 (69%) ja vene keeles 312 (31%). Vene keeles vastanute hulk on liiga väike, et teha statistiliselt pädevat analüüsi. Küll aga on see piisav, et protsentuaalse võrdluse põhjal järeldada mingeid üldisi suundumusi. Seda meetodit ka järgnevalt rakendan.

EESTI JA VENE KEELT KÕNELEVATE INIMESTE SUHTUMINE TRADITSIOONILISSE KRISTLUSSE

Kristlus on Eestis püsinud alates 13. sajandist. Mil määral on kristlik identiteet ja maailmapilt tänase Eestimaa elaniku maailmapildiks, kuidas suhtuvad inimesed tänapäeval kesksetesse kristlikesse väidetesse ja

mil määral mõjutab inimeste kultuuritaust nende väidetega nõustumist? Uuring „Elust, usust ja usuelust“ selgitas põhjalikult inimeste suhtumist kristliku dogmaatika kesketesse väidetesse, nagu nt isikulise Jumala olemasolu (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 10.4), „Olen tundnud Jumala juhatust ja mõju oma elus“ (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 10.18), „Usun, et on olemas Püha Vaim“ (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 10.12) ja „Usun, et Jeesus Kristuse ristisurm lunastas inimkonna patud“ (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 10.15). Nendes väidetes on kokku võetud kristliku õpetuse kõige olulisem sisu. Tabel 1 kirjeldab inimeste nõustumist nende kristliku usu kõige olulisemate väidetega ja seda ka vastajate keelt silmas pidades.

Tabel 1. Elust, usust ja usuelust küsitlusele vastanute suhtumine kristliku dogmaatika põhiõpetustesse

Väide	Täiesti nõus		Pigem nõus		Pigem ei ole nõus		Üldse ei ole nõus		Raske öelda	
	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel
On olemas isikuline Jumal	9%	8%	15%	28%	24%	38%	40%	13%	12%	13%
Olen tundnud Jumala juhatust ja mõju oma elus	9%	8%	13%	33%	20%	34%	52%	17%	6%	8%
Usun, et on olemas Püha Vaim	11%	14%	18%	41%	16%	25%	44%	10%	11%	10%
Usun, et Jeesus Kristuse ristisurm lunastas inimkonna patud	9%	15%	12%	32%	23%	27%	44%	12%	12%	14%

Tabelist 1 selgub, et isikulise Jumala olemasoluga on nii eesti kui ka vene keeles intervjuu andnutest täiesti nõus veidi alla kümnendiku, mis näitab, et mõlema keele rühma seas on väike hulk isikulisse Jumalasse uskuvaid vastanuid. Seevastu on märgatav, et eesti keeles vastanute seas on isikulise Jumala olemasoluga mittenõustuvaid 40%, sellal kui vene keeles

vastanute seas on see protsent vaid 13, mis näitab venekeelse elanikkonna positiivsemat suhtumist kiriku õpetusse. See võib tuleneda sellest, et kirikut nähakse rahvusliku identiteedi kandjana. Moskva patriarh Kirill propageerib „vene maailma“ kontseptsiooni, mis tähistab ruumi, kus enamik rahvastikust on õigeusklikud (Jarzyńska 2014: 92). Ilmselt on selle kontseptsiooni mõju tunda ka Eestis, kus kirikut nähakse osaliselt vene rahvusliku identiteedi kandjana ja sidustajana.

Sarnaselt isikulisse Jumalasse uskumisega võib tõdeda, et ka Jumala juhtimist oma elus on kogenud väike osa nii eesti kui ka vene keeles intervjuule vastanutest. Samas on eesti keeles vastanute seas selgelt suurem protsent neid, kes pole oma elus kogenud Jumala juhatust ja mõju.

Püha Vaimu olemasolu uskujate hulk on küll väike, kuid siiski suurem kui isikulise Jumala olemasolu uskujate hulk. Ilmselt on tegu selgema väitega kui usuga isikulise Jumala olemasollu, mis võib jääda terminoloogiliselt segaseks. Selle väitega täiesti nõustujaid oli vene keeles intervjuu andnute seas veidi rohkem kui eesti keeles intervjuu andnute seas. Sarnaselt eelnenud väidetega oli ka siin mittenõustujaid eesti keeles intervjuu andnute seas tunduvalt rohkem kui vene keeles intervjuu andnute seas.

Vaadates nõustumist väitega „Usun, et Jeesus Kristuse ristisurm lunastas inimkonna patud“, selgub, et eesti keelt kõnelevad inimesed usuvad seda, et Kristuse ristisurm lunastas inimkonna patud, oluliselt vähem kui vene keelt kõnelevad inimesed. See tulemus on kummaline, sest Kristuse toodud lunastus on üks luterliku kiriku põhiõpetusi, ja kui eesti keelt kõnelevatest inimestest kirikuga seotud olevad inimesed kuuluvad ennekõike luterlikku kirikusse, siis võiks eeldada, et eesti keelt kõnelevate inimeste seas oleks selle väitega nõustuvate inimeste hulk suurem. Selline tulemus osutab, et luterlust pooldatakse eestikeelse elanikkonna seas, tundmata selle usulise liikumise põhilisi alustalasid või nendest aru saamata.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et nii eesti keelt kõnelevate kui vene keelt kõnelevate inimeste seas on umbes kümnendik neid, kes nõustuvad täiesti kristliku teoloogia põhiõpetustega Jumalast ja usust. Neid inimesi võib nimetada traditsioonilisteks usklikeks. Samas on nende kesksete kristlike õpetustega mittenõustuvate vastanute hulk eesti keelt kõnelevate inimeste seas ligi kolm korda suurem kui vene keelt kõnelevate inimeste seas. Seega on usklike hulk üldjoontes sama nii eesti kui ka vene keelt kõnelejate seas,

kuid vene keelt kõnelevad inimesed suhtuvad kesketesse kristlikesse usulistesse väidetes eesti keelt kõnelevate inimestega võrreldes positiivsemalt. Kui eesti keelt kõnelevad inimesed ei ole kristlike väidetega sageli „üldse nõus“, siis vene keelt kõnelevate inimeste puhul tulevad rohkem esile vastusevariandid „pigem nõus“ ja „pigem ei ole nõus“.

EESTI JA VENE KEELT KÕNELEVATE INIMESTE KRISTLIK USULINE PRAKTIKA

Luterlik kirik on oma leeritööd planeerides seadnud üldeesmärgi „Aidata inimesel uskuda Kolmainu Jumalasse ning aidata tal kasvada usus ja koguduse osaduses nii, et usk oleks inimese elu kandev jõud“ (Leeritöö EELK-s), millest järeldeb kiriku ootus, et usk peaks inimese elus väljenduma ja igapäevasesse ellu rakenduma, mis toimub usulise praktika kaudu. Usulise praktika alla võib klassifitseerida nii koguduse üritustel ja jumalateenistustel osalemise, palvetamise kui ka kogu muu usulise tegevuse. Käesolevas alapeatükis vaatleme, mil viisil sõltub usulise praktika aktiivsus küsitlusele vastanud inimese keelest.

Usulise praktika seisukohalt on oluline kiriku tegevuses osalemise aktiivsus, mida samuti uuriti (Elust, usust ja usu elust 2015, küsimus K 2.B). Tabel 2 kirjeldab vastajate usu- või kirikuorganisatsioonides osalemise aktiivsust. Lisaks tabelis olevatele variantidele oli välja pakutud ka vastuse võimalus „raske öelda“, kuid kuna seal oli väga vähe vastuseid, on see jäetud tabelist välja.

Tabel 2. Usu- või kirikuorganisatsioonides osalemise aktiivsus

	Osalen aktiivselt	Osalen mõõdukalt	Üldse ei osale
Eesti keeles intervjuu	5%	11%	84%
Vene keeles intervjuu	3%	14%	83%

Tabelist järeldeb, et eesti keelt kõnelevate ja vene keelt kõnelevate inimeste osalemisaktiivsus usu- või kirikuorganisatsioonides on vastanute hinnangul väga sarnane. Tulemus on üllatav, sest uuringu „Mina.

Maailm. Meedia“ tulemuste põhjal eristab kodanikuklastrit ja diasporaaklastrit just viimase tugev etnokultuuriline identiteet ja religioossus. Selles uuringus väidab 49% diasporaaklastrisse kuuluvatest, et on usklik ja käib kirikus, s.t. on suhestunud kiriku kui institutsiooniga (Vihalemm, Leppik 2017: 567–568) ja on haaratud kiriku vahendatud heategevusse (Vihalemm, Leppik 2017: 572). Võimalik, et venekeelne elanikkond peab seda pigem rahvuslikuks-kultuuriliseks tegevuseks kui kirikuga seotud tegevuseks.

Jumalateenistus on kristlase elus üks Jumalaga kohtumise kohti. On loomulik, et kristlane osaleb jumalateenistusel piisavalt sageli. Jumalateenistused on aga lisaks sellele ka rahvusliku identiteediga seotud. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ analüüsis tõdetakse, et rituaalide käigus luuakse tähendusi ja identiteete ning see annab põhjuse katkestada argirutiin ja teha paus. Ka on oluline grüpiidentiteet, sest suurem osa teisi inimesi teeb samu tegevusi samal ajal (Vihalemm, Harro-Loit 2017: 456). Ilmselt oli eestlaste jaoks Nõukogude Liidu ajal üks selliseid rahvusliku grüpiidentiteedi tunnuseid jõuluõhtul kirikus käimine. Võib oletada, et ka vene rahvusest inimestel on jumalateenistus oma grüpiidentiteeti loov tegur. Seepärast ongi oluline võrrelda jumalateenistustel osalemise aktiivsust rahvuslikust perspektiivist lähtudes. Jumalateenistusel osalemise sagedust mõõtis küsitluses „Elust usust ja usuelust“ küsimus „Kui sageli Te võtate osa jumalateenistusest?“, mida kajastab tabel 3 (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 33). Lisaks tabelis olevatele variantidele oli võimalik pakkuda ka „raske öelda“, mille jätsin ebamäärasuse ja vastuste vähesuse tõttu tabelist välja.

Tabel 3. Jumalateenistusest osavõtu sagedus

	Üldse mitte	1-2 korda aastas	3-4 korda aastas	Kord-paar kuus	Igal nädalal
Eesti keeles intervjuu	56%	31%	4%	4%	5%
Vene keeles intervjuu	44%	28%	14%	8%	5%

Mõlemat keelt kõnelevate inimeste seas on sama protsent (5%) igapäevaseid kirikulisi, mis näitab, et aktiivseid usklikke on mõlema rahva seas sama palju. Teisalt on eesti keelt kõnelevate inimeste seas neid (56%), kes üldse jumalateenistust ei külasta, veidi rohkem kui vene keelt kõnelevate inimeste seas (44%). Siin on tegu märgiga eestlaste väiksemast religioossusest. Teisalt võib tulemus mingil määral osutada ka sellele, et eesti keelt kõnelevate inimeste jaoks on lisaks kirikule veel muid rahvusliku grupiidentiteedi loomise kohti.

Kui võrrelda Eesti venekeelse elanikkonna igapäevast osalemist jumalateenistusel Venemaal elava elanikkonna osalemisega jumalateenistusel, siis võib panna tähele, et Eestis elav venekeelne elanikkond osaleb jumalateenistusel iga nädal veidi vähem kui Venemaal, kus oli igapäevase kirikulisi 7%, Eestis aga 5%. Samas oli Venemaal nende hulk, kes üldse jumalateenistusel ei osale, tunduvalt suurem kui Eesti venekeelse elanikkonna seas. Venemaal ei osale üldse jumalateenistustel 61% elanikkonnast, Eesti venekeelsest elanikkonnast ei osale teenistustel üldse aga 44% (Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe). Venemaal üldse mitte jumalateenistusel osalevate inimeste arv on pigem sarnane Eestis eesti keelt kõneleva põliselanikkonnaga, mis näitab, et põliselanikkonna jaoks pole jumalateenistustel osalemine nii oluline kui vähemusrahvuse jaoks. Ka uuring „Mina. Maailm. Meedia“ tõdes, et eestlaste seas on tugevaima rütmistava toimega eeskätt riiklikud pühad, vene rahvuse jaoks aga nõukogude aja pühad (Vihalemm, Harro-Loit 2017: 463), mis seletab ära selle, miks mõlema rahvuse puhul on nii palju neid, kes üldse jumalateenistustel ei osale. Venekeelse elanikkonna suuremad jumalateenistusel osalemise arvud kategooriates „3-4 korda aastas“ ja „Kord-paar kuus“ võivad osutada rahvuslikule kirikuga seotud identiteedile, mida kinnitab ka uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ tulemus. Selle kohaselt tähistab venekeelne elanikkond rohkem kirikukalendriga seotud pühi, mida on vene tähtpäeva kalendris rohkem kui eesti luterlikus kalendris (Vihalemm, Harro-Loit 2017: 463).

Siiski võib tõdeda, et mõlemat keelt kõnelevatest inimestest pooled ei külasta jumalateenistusi, mis osutab ühest küljest usulisele passiivsusele, teisalt sellele, et kiriklikud pühad ei ole enam grupiidentiteedi loomisel eriti olulise tähendusega.

Kui vaadata ühiskonna arengutendentse, siis 1998. aastal läbiviidud uurimuse kohaselt käis jumalateenistusel vähemalt korra kuus 6% eestlastest ja 12% venelastest (Liiman 2001: 64). Kui võrrelda seda 2015. aasta tulemustega, mil vähemalt korra kuus käis jumalateenistusel 9% eesti keeles intervjuule vastanutest ja 13% vene keeles intervjuule vastanutest, võib tõdeda, et jumalateenistusel osalemine on kasvanud mõlemas rühmas, kusjuures eesti keelt kõnelevas rühmas veidi rohkem. See osutab kirikute töö positiivsele tulemusele mõlemas rahvusgrupis.

Eesti keelt kõneleva rühma seas kasvas väga vähesel määral nende hulk, kes jumalateenistusel üldse ei käinud, 54%-lt 1998. aastal 56%-le 2015. aastal. Vene keeles kõnelejate seas oli areng aga vastupidine: üldse mitte jumalateenistusel käijate arv kahanes 54%-lt 1998. aastal 44%-le 2015. aastal (Liiman 2001: 64). Tulemus võib osutada sellele, et venekeelse elanikkonna jaoks on õigeusu kiriku jumalateenistus kultuuriidentiteedi kandja ja kiriku roll sellena pigem kasvanud kui kahanenud.

Lisaks jumalateenistusele on oluline ka armulaud. Armulaua käimise sagedust uuriti intervjuudes küsimusega „Kui sageli Te käite armulaual?“ (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 34) ning selle vastuseid kajastab tabel 4. Tabelis on ära toodud aktiivselt armulaual osalevad inimesed ning välja on jäetud vastusevariandid „harvem“ ja „raske öelda“.

Tabel 4. Armulaua käimise sagedus

	Sagedamini kui kord kuus	Umbes kord kuus	Umbes kord kolme kuu jooksul	Umbes kord poole aasta jooksul
Eesti keeles intervjuu	6%	6%	3%	4%
Vene keeles intervjuu	1%	4%	8%	17%

Vastustest järeldub, et eesti keelt kõnelevate inimeste osalemine armulaual on sagedasem kui vene keelt kõnelevatel inimestel. Ilmselt tähendab see seda, et kui eesti keelt kõnelev inimene läheb tavalisele jumalateenistusele, siis läheb ta ka armulauale, mida ei tee aga vene keelt kõnelev inimene. Kuigi mõlemad Eesti suuremad kirikud, nii õigeusu kirik kui ka luterlik kirik, väärtustavad armulauda, on vene keelt kõnelevate inimeste

vähesema armulaua osalemise puhul tegu ilmselt kirikliku praktikaga, mis sõltub vastavast kultuurikontekstist. Artikli autor on märganud, et õigeusu kirikus ei viibi inimesed sageli pikal jumalateenistusel algusest lõpuni, vaid on seal üksnes lühikest aega – see võib seletada vähem armulaua käimist, sest osa inimestest on armulaua ajaks juba kirikust lahkunud. Luterlikus kultuurikontekstis aga peetakse oluliseks jumalateenistusel viibimist algusest lõpuni ja sellega kaasneb ka armulaua osalemine. Luterlik kirik on viimasel ajal rõhutanud armulaua rolli üha rohkem ja ilmselt selle tulemusel on luterlikus kultuurikontekstis hakatud armulauda rohkem tähtsustama.

Usulise praktika aktiivsust näitab ka palvetamine. Palvetamise kohta esitati intervjuus küsimus „Kui tihti Te palvete väljaspool jumalateenistust?“ (Elust, usust ja usuelust 2015 küsimus K 32) ja vastuseid kajastab tabel 5. Vastusevariant „raske öelda“ on sellest välja jäetud.

Tabel 5. Palvetamine väljaspool jumalateenistust

	Iga päev	Umbes kord nädalas	Kord-paar aastas	Veelgi harvem	Üldse mitte
Eesti keeles intervjuu	8%	6%	6%	7%	73%
Vene keeles intervjuu	17%	13%	13%	12%	45%

Vastuseid analüüsid võib märgata, et vene keelt kõnelevad inimesed palvetavad tunduvalt sagedamini kui eesti keelt kõnelevad inimesed. Eesti keelt kõnelevatest inimestest ei palveta kolmveerand mitte kunagi ja vene keelt kõnelevatest inimestest ei palveta ligi pooled üldse, mis osutab vähe- sele usulisele aktiivsusele.

Võrreldes 1998. aastal läbiviidud uuringuga, võib märgata palvetamises suuri muutuseid mõlema rahvusgrupi puhul. Kuigi küsimused olid sõnastatud erinevalt, on neid siiski võimalik võrrelda. 1998. aastal küsiti, kui sageli vastaja palvetab, pakkudes välja vastused „sageli“, „mõnikord“, „vaid kriisihetkedel“ ja „mitte kunagi“. Vastusevariant „sageli“ on väga ebamäärane ega ole seetõttu võrreldav 2015. aasta tulemustega. Kuid vastusevariant „mitte kunagi“ kattub variandiga „üldse mitte“ ja seetõttu

võrreldav. Kui 1998 ei palvetanud mitte kunagi 44% eestlastest, siis 2015. aastal ei palvetanud üldse mitte 73% eesti keeles vastanutest. Kui 1998 ei palvetanud mitte kunagi 26% venelastest, siis 2015 ei palvetanud üldse mitte 45% vene keeles vastanutest (Liiman 2001: 67). Võime märgata, et mõlemas rahvusgrupis on järsult kasvanud nende hulk, kes ei palveta üldse. Tulemust saab osaliselt seletada sellega, et kui 1998. aastal küsiti palvetamist üldiselt, milles sisaldus ilmselt ka jumalateenistusel palvetamine, siis 2015. aastal küsiti palvetamist väljaspool jumalateenistust. Tulemus võib osutada sellele, et inimesed palvetavad sageli üksnes kirikus jumalateenistusel. Samas võib tulemus osutada ühiskonna heaolu üldisele kasvule, mistõttu inimestel on vähem muresid, mille pärast palvetada. Kindlasti aga osutab tulemus ka sekulariseerumisele, mis toob endaga kaasa vähesema palvetamise.

Oluline usulise praktika aktiivsuse näitaja on ka pühakirja lugemine, mille kohta esitati intervjuueritavatele küsimus „Kui tihti Te loete Piiblit?“ (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 31), mille vastuseid kajastab tabel 6. Ka siin on jätud välja vastusevariant „raske öelda“.

Tabel 6. Piibli lugemise sagedus

	Iga päev	Kord nädalas	Harvem	Üldse mitte
Eesti keeles intervjuu	3%	3%	20%	74%
Vene keeles intervjuu	3%	7%	24%	66%

Piibli lugemise sageduses on eesti ja vene keelt kõnelevad vastanud küllaltki sarnased ja mõlema grupi puhul domineerivad selgelt need, kes seda ei tee.

Samuti on usulise aktiivsuse näitaja peresisene religioosne kommunikatsioon, sest religioosse sotsialisatsiooni teooria kohaselt kandub just peresisese sotsialisatsiooni kaudu usk edasi järgmistele põlvkondadele. Selle teema kohta esitati intervjuus küsimus „Kui sageli olete rääkinud oma pereliikmetega religiooni, usu teemadel?“ (Elust, usust ja usuelust 2015, küsimus K 23A) ning vastuseid kajastab tabel 7.

Tabel 7. Religioonist ja usust rääkimine pere liikmetega

	Mitte kunagi	Mõned korrad aastas	Vähemalt kord kuus	Pea iganädalal
Eesti keeles intervjuu	56%	31%	8%	5%
Vene keeles intervjuu	49%	36%	8%	6%

Pereliikmetega usust kõnelemine näitab nii inimese usulist aktiivsust kui ka religioosset sotsialisatsiooni ehk usu kandumist vanematelt lastele, mis toimub ennekõike usulistel teemadel vestlemise ja kasvatamise kaudu. Selle küsimuse puhul pole vahet, kas tegu on eesti- või venekeelse elanikkonnaga, mõlema puhul vesteldakse kodus usulistel teemadel vähe. Mõlemas keeles intervjuu andnute seas ei kõnele umbes pooled vastanutest oma pere liikmetega mitte kunagi usust, mis näitab religioosse sotsialisatsiooni katkemisele nii eesti kui vene keeles vastanute seas.

Kokkuvõtteks võib võrreldes eesti ja vene keelt kõnelevate inimeste kristlikke usulisi praktikaid tõdeda, et eriti suuri erinevusi pole. Mõlemas keeles kõnelevad inimesed on ühtviisi küllaltki passiivsed kristliku usu praktiseerijad. Eesti keelt kõnelevad inimesed käivad vene keelt kõnelevate inimestega võrreldes veidi sagedamini armulaual ja vene keelt kõnelevad inimesed palvetavad rohkem kui eesti keelt kõnelevad inimesed, kuid muudes küsimustes ei ole eriti suuri erinevusi: nii pühakirja lugemine, usust kõnelemine kui ka jumalateenistuste külastamine on mõlemal keelegrupil küllaltki sarnane.

EESTI JA VENE KEELT KÕNELEVATE INIMESTE SEOTUS UUE VAIMSUSEGA

Lea Altnurme defineerib uue vaimsuse ehk *new age*'i kui subkultuuri, mille info- ja suhtlusvõrgustike kaudu levivad uskumused ja praktikad. Uue vaimsuse kõige iseloomulikumaks tunnuseks on Altnurme hinnangul sünkretism ning uus vaimsus saab toitu peamiselt viiest allikast: (1) psühholoogiast ja alternatiivmeditsiinist, (2) esoteerikast ja okultismist,

(3) ida usunditest, (4) loodusteadustest ja ulmest ning (5) loodusrahvaste usunditest (Altnurme 2016: 233–236). Kuna tegu on olulise tänapäevase religioosse suundumusega, uuris ka küsitlus „Elust, usust ja usu-elust“ mitme küsimuse abil vastanute suhtumist uude vaimsusesse. Selle artikli ülesannet silmas pidades on oluline vaadelda, milline on eesti keelt kõnelevate inimeste ja vene keelt kõnelevate inimeste suhtumine uude vaimsusesse.

Klassikalised uue vaimuse olemasolu mõttvad väited olid küsitluses „Elust, usust ja usu-elust“ järgmised: „Ma ei pea ennast usklikuks, kuid mul on suur huvi erinevate religioonide, meditatsiooni, vaimsete otsingute ja spirituaalsete tegevuste vastu“ (Elust, usust ja usu-elust 2015, küsimus K 10.19), „Inimese iseloomu ja saatust mõjutab tähtede ja planeetide seis tema sünnihetkel“ (Elust, usust ja usu-elust 2015, küsimus K 10.3), „Teatud maagiliste toimingute või rituaalidega on võimalik mõjutada sündmuste käiku ja teisi inimesi“ (Elust, usust ja usu-elust 2015, küsimus K 10.5) ja „On tõenäoline, et inimese hing sünnib pärast surma siia maailma uuesti kellegi teisena (reinkarnatsioon)“ (Elust, usust ja usu-elust 2015, küsimus K 10.11). Nende väidetega nõustumist kirjeldab tabel 8.

Tabel 8.

Väide	Täiesti nõus		Pigem nõus		Pigem ei ole nõus		Üldse ei ole nõus		Raske öelda	
	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel
Ma ei pea ennast usklikuks, kuid mul on suur huvi erinevate religioonide, meditatsiooni, vaimsete otsingute ja spirituaalsete tegevuste vastu	9%	3%	21%	20%	30%	44%	36%	29%	4%	4%

Väide	Täiesti nõus		Pigem nõus		Pigem ei ole nõus		Üldse ei ole nõus		Raske öelda	
	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel	Eesti keel	Vene keel
Inimese iseloomu ja saatust mõjutab tähtede ja planeetide seis tema sünnihetkel	11%	8%	39%	53%	27%	25%	17%	9%	6%	5%
Teatud maagiliste toimingute või rituaalidega on võimalik mõjutada sündmuste käiku ja teisi inimesi	9%	2%	31%	37%	31%	38%	22%	17%	7%	6%
On tõenäoline, et inimese hing sünnib pärast surma siia maailma uuesti kellegi teisena (reinkarnatsioon)	13%	6%	29%	45%	20%	23%	26%	16%	12%	10%

Analüüsitud uue vaimsuse väidete põhjal võib väita, et uus vaimsus on kinnitanud kanda nii eesti kui ka vene keelt kõnelevate inimeste seas. Kui vaadata väidetega täiesti nõustuvaid vastanuid, siis on eestlaste seas neid umbes 10% ja vene keelt kõnelevate inimeste seas umbes 5%. Tulemus on võrreldav kristliku dogmaatika väidetega nõustumisega, kus samuti oli nendesse kindlalt uskuvate inimeste hulk umbes 10%. Samas nõustusid vene keelt kõnelevad inimesed kristliku dogmaatika väidetega veidi rohkem kui eesti keeles vastanud. Uue vaimsuse koha pealt on tulemused aga vastupidised. Uue vaimsuse järgijaid on eesti keeles vastanute seas rohkem kui vene keeles vastanute seas. Võimalik, et eestikeelsed vastajad soosivad uut vaimsust rohkem kui venekeelsed vastajad, sest Pekko ja Koppeli uurimuse kohaselt on luterlaste usuline maailm ja uskumuste sisu sünkretistlik ja just *new age*'i uskumustest palju mõjutatud ning EELK liikmeskonda kuuluvate inimeste maailmapilt on võrdlemisi heterogeenne (Pekko, Koppel 2013: 145–152). Siiski jääb ka uue vaimsuse veendunud

kandjate hulk eestikeelsete inimeste seas küllaltki väikeseks, olles umbes 10%.

Kui võrrelda eesti ja vene keelt kõnelevate inimeste suutumist uue vaimsuse väidetes, siis torkab silma, et eesti keelt kõnelevate inimeste seas on nende väidete üldse mitte nõustuvate vastajate hulk samuti tunduvalt suurem kui vene keelt kõnelevate inimeste seas. See osutab võimalusele, et eesti keelt kõnelevad inimesed on vene keeles vastanutest uue vaimsuse puhul selgemate valikute tegijad, olles kas selle toetajad või mitte.

Analüüsides vastuseid uue vaimsuse väidetele, paistab silma seegi, et vene keeles vastanud on väga tugeval määral eelistanud olla nende väidete „pigem nõus“, mis tähendab seda, et tegu pole veendunud uue vaimsuse järgijatega, vaid uude vaimusesse soosivalt suhtuvate vastajatega. Nii näiteks oli vene keeles vastanutest suur hulk pigem nõus väitega, et inimese iseloomu ja saatust mõjutab tähtede ja planeetide seis tema sünihetkel (53%), ja samuti oli 45% vene keeles vastanutest pigem nõus sellega, et inimese hing sünnib pärast surma siia maailma uuesti kellegi teisena (reinkarnatsioon). Eesti keeles vastanutel olid vastavad protsendid küllaltki kõrged (39% ja 29%), kuid siiski oluliselt madalamad kui vene keeles vastanutel. See võib näidata, et kuigi vene keeles vastanute seas on vähem uut vaimust veendunult järgivaid vastanuid kui eesti keeles vastanute seas, on nad samas uut vaimust rohkem soosivad kui eesti keeles vastanud.

KOKKUVÕTE

Eesti ühiskond on kahekultuuriline ning kaks suurimat rahvust siinses ühiskonnas on eestlased ja venelased. Artikkel otsib vastust küsimusele, milline on Eestis elavate eesti keelt kõnelevate inimeste religioosus võrreldes vene keelt kõnelevate inimeste religioosusega. Kui 2011. a rahvaloendusel pidas eestlastest mingit usku omaks 19% vastanutest, siis vene rahvusest vastanute puhul oli see protsent 51%. Usku omaks pidavatest eestlastest olid 72% luterlased ja usku omaks pidavatest venelastest olid 94% õigeusklikud. Seega võime näha, et vene rahvusest vastanud on institutsionaalse kristlusega selgelt tugevamini seotud kui eestlastest vastanud. Luterlus on eestlaste usk ja õigeusk venelaste usk. Ilmselt on venekeelse elanikkonna tunduvalt suurema kirikusse kuulumise põhjuseks

nende rahvuslik identiteet, mis on tugevalt seotud õigeusuga. Õigeusk on Eesti ühiskonnas tugev vähemuskultuuri kandja ja vähemusrahvust sidustav. Eestikeelse elanikkonna jaoks on luterlus küll oluline identiteedi kandja, kuid poliitilise vabaduse ajal on sekulaarne ühiskond ja sekulaarne kultuur Eesti rahvuskultuuri ja identiteeti soosiv, mis seletab eestlaste väiksemat seotust kirikuga.

Võrreldes eesti ja vene keelt kõneleva elanikkonna suhtumist traditsioonilisse kiriku õpetusse tuleb esile, et mõlema keelegrupi puhul nõustub täiesti vaid väike osa (umbes 10%) kiriku kõige olulisemate õpetustega. Usklike hulk on üldjoontes sama nii eesti kui ka vene keelt kõnelevate seas, kuid vene keelt kõnelevad inimesed suhtuvad kesksesse kristlikesse usulistesse väidetesse eesti keelt kõnelevate inimestega võrreldes positiivsemalt. See kõneleb venekeelse elanikkonna veidi tugevamast seotusest kirikuga, mis tuleneb ilmselt vähemusrahvuse tugevamast seotusest kiriku kui oma identiteedi kandjaga. Teisalt võib ka venekeelse elanikkonna seas märgata küllaltki vähest poolehoidu kristliku dogmaatika väidetele, mis on ilmselt märk integreeritusest Eesti ühiskonnaga.

Ka eesti ja vene keelt kõnelevate inimeste usu praktiseerimist kirikus võrreldes võib tõdeda, et siingi pole eriti suuri erinevusi. Mõlemas keeles kõnelevad inimesed on ühtviisi küllaltki passiivsed kristliku usu praktiseerijad. Eesti keelt kõnelevad inimesed käivad vene keelt kõnelevate inimestega võrreldes veidi sagedamini armulaua ja vene keelt kõnelevad inimesed palvetavad tunduvalt rohkem kui eesti keelt kõnelevad inimesed, kuid muudes küsimustes ei ole suuri erinevusi. Erinevused kahe rahvusrühma vahel tulenevad ilmselt kultuurist. Luterluses on armulaua väärtustamise roll aja jooksul kasvanud ja õigeusus on palvetamine alati olnud olulisel kohal, seda tõestab ka see, et Venemaa õigeusklikest palvetab iga päev 18%, mis on sarnane eesti venekeelse kogukonna palvetamise aktiivsusega (17%) (Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe).

Uus vaimsus on levinud nii eesti kui ka vene keelt kõnelevate inimeste seas, kusjuures uue vaimuse aktiivseid toetajaid on eesti keeles vastanute seas rohkem kui vene keeles vastanute seas. Samas on eesti keeles vastanute seas oluliselt rohkem kui vene keeles vastanute seas neid, kes uue vaimuse väidetega üldse ei nõustu. Ka uue vaimuse kindlaid toetajaid oli siiski vähe, nii umbes 10%.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et eesti ja vene keelt kõnelevad inimesed erinevad tugevalt institutsionaalse kirikusse kuulumise alusel. Siin mängib suurt rolli õigeusu kirik kui venekeelse rahvuse kultuuriline sidustaja. Muus on aga nende kahe rühvusrupi suhtumine nii kristluse õpetustesse, kristluse praktiseerimisse kui ka uude vaimsusesse küllaltki sarnane. Ei saa öelda, et eesti keelt kõnelevad inimesed oleksid mittereligioosid ja vene keelt kõnelevad inimesed oleksid religioosid. Mõlemal rühvusrupil on oma religioosus ühes oma rõhuasetustega. Võrreldes muu Euroopa kultuurikontekstiga on Eesti teises olukorras, sest meile sisserännanud on pärit kristlikust kultuurikontekstist ja seetõttu küllaltki sarnased kohaliku elanikkonnaga.

Summary

A Comparison of the Religiousness of Estonian and Russian-Speaking People Living in Estonia

The Estonian society is bicultural, and two of the largest ethnicities in the society are Estonians and Russians. The article seeks to answer the question of the religiousness of Estonian-speaking people living in Estonia in comparison to the Russian-speaking people. The population census of 2011 showed that only 19% of Estonians embrace some kind of faith, but for the ethnic Russians that percentage was 51%. From the Estonians who embraced some kind of faith 72% were Lutherans and 94% of ethnic Russians were Orthodox Christians. Thus, we can see that the Russian-speaking respondents are clearly more strongly associated with institutional Christianity than the Estonian-speaking respondents. Lutheranism is the faith of the Estonians, Orthodoxy the faith of the Russians. Orthodoxy is a bearer of minority culture and a binder of a minority ethnicity.

Comparing the Estonian-speaking and Russian-speaking population's attitude towards the teaching of the classical Church, the analysis of the study "Life, faith and religious life" highlights that for both language groups, only a small part (about 10%) agrees completely with the most important teachings of the church. The number of believers is broadly the same among the speakers of both Estonian and Russian, but the Russian speakers have a more positive attitude towards Christian religious statements than the Estonian speakers.

The New Age spirituality is widespread among both Estonian and Russian speakers, while there are more active supporters of the New Age spirituality among Estonian respondents than among Russian respondents. Meanwhile, there are significantly more Estonian-speaking respondents than Russian-speaking respondents, who completely disagree with the claims of the New Age spirituality. There are not very many strong supporters of New Age spirituality, only about 10%.

Also, by comparing the practice of religion in the church by Estonian-speaking and Russian-speaking people, it can be concluded that there are no particularly large differences. The speakers of both languages are equally passive practitioners of the Christian faith. The Estonian-speaking people go to the chapel a bit more often than the Russian-speaking people, and the Russian-speaking people pray much more than the Estonian-speaking people, but there are no major differences on other issues.

Bibliograafia

Kasutatud kirjandus

- Altnurme, Lea. 2016. „Uus vaimsus kui missioloogiline võimalus“. *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis Terra Mariana?*, toim. Eerik Jõks: 233–236. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Ebaugh, Helen Rose. 2003. „Religion and the New Immigrants“. *Handbook of the Sociology of Religion*, ed. Michele Dillon: 225–239. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalmus, Veronika; Vihalemm, Triin. 2017. „Väärtused ja identiteetid“, *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused*, toim. Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus, Triin Vihalemm: 111–134. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Liiman, Raigo. 2001. *Usklikkus muutuvus Eesti ühiskonnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pekko, Indrek; Koppel, Katre. 2013. „Püha kolmainsus kui ema-isa-laps: uus vaimsus ja luteri kirik“, *Mitut usku Eesti III. Uue vaimuse eri*, toim. Marko Uibu: 145–152. Tartu: Tartu Ülikool kirjastus 2013.
- Pettai, Iris. 2002. „Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus“. *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis*, toim. Aune Valk: 213–233. Tartu: TÜ Euroopa kolledž.
- Vihalemm, Peeter; Lauristin, Marju; Kalmus, Veronika; Vihalemm, Triin.

2017. *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vihalemm, Triin; Harro-Loit, Halliki. 2017. „Tähtpäevad kui igapäevärüt-
mide katkestus“. *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm.
Meedia“ 2002–2014 tulemused*, toim. Peeter Vihalemm, Marju Lauris-
tin, Veronika Kalmus, Triin Vihalemm: 455–475. Tartu: Tartu Üli-
kooli Kirjastus.
- Vihalemm, Triin; Leppik, Marianne. 2017. Eesti ja venekeelse elanikkonna
lõimumise viisid ja muutustega kohanemise praktikad“. *Eesti ühiskond
kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemu-
sed*, toim. Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus, Triin
Vihalemm: 557–584. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Veebiviited

- Jarzyńska, Katarzyna. 2014. „The Russian Orthodox Church as Part of the
State and Society“. *Russian Politics and Law* 52: 87–97:
[https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2753/RUP1061-1940520304-
?src=recsys](https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2753/RUP1061-1940520304-?src=recsys) (01.08.2018)
- Leeritöö EELK-s. EELK intranet: [http://www.eelk.ee/intranet/leeritoo_ee-
l.html](http://www.eelk.ee/intranet/leeritoo_eelk.html) (27.08.2017).
- Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. Pew
Research Center, May 10, 2017, 70:
[http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/
sites/11/2017/05/15120244/CEUP-FULL-REPORT.pdf](http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/15120244/CEUP-FULL-REPORT.pdf) (11.02.2018)
- Ringvee, Ringo. 2014. „Religion: Not declining but changing. What do the
population censuses and surveys say about religion in Estonia?“. *Reli-
gion* 44: [https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0048721X.2
014.914635](https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0048721X.2014.914635) (12.01.2018)
- Tampere, Ave. 2014. „Kas Eesti on kõige vähem usklik riik maailmas?“. *Eesti
Päevaleht*: 07.01.2014 [http://epl.delfi.ee/news/eesti/kas-eesti-on-koige-
vahem-usklik-riik-maailmas?id=67568424](http://epl.delfi.ee/news/eesti/kas-eesti-on-koige-
vahem-usklik-riik-maailmas?id=67568424) (31.07.2018).
- Andmebaasid
- Rahvaloenduse andmebaas - Statistikaameti koduleht www.stat.ee
(17.07.17).
- Elust, usust ja usuelust küsitlus 2015 – EKN andmebaas. Autori käsutuses